

FÉLPERIFÉRIA A TUDÁSTERMELÉSBEN

GLOBALIS HÁTRÁNYOK ÉS KITÖRÉSI LEHETŐSÉGEK

KÖZÉP-KELET EURÓPAI ÉS HAZAI SZEMSZÖGBŐL

HÁLÓ GERGŐ^a – RAJKÓ ANDREA^b – DEMETER MÁRTON^{c,*}

^aBudapesti Corvinus Egyetem

^bBudapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

^cNemzeti Közszolgálati Egyetem

Beérkezett: 2021. november 15., elfogadva: 2022. április 9.

A tanulmány arra vállalkozik, hogy kritika tárgyává tegye mind 1) a globális egyenlőtlenségek újratermelését eredményező centrális akadémiai nemzetköziesítést, mely figyelmen kívül hagyja egyes földrajzi-gazdasági régiók hátrányos megkülönböztetését, mind pedig 2) a hazai akadémiai minősítési rendszereket (a spanyol ANECA, valamint a lengyel IDUB jó gyakorlatainak kontrasztjában), minthogy azok a rendszerben lévő instabilitás, átláthatatlanság és az informális túlzott szerepének következtében akadályozzák a nemzetközi kutatási közösségbe történő szerves integrációt, a felsőoktatási intézmények nemzetközi versenyképességét, és kiszámíthatatlanná teszik az egyéni, kiváltképp a fiatal, kutatók életútját. E két kritikai perspektíva egyesítésével amellet érvelünk, hogy a globális egyenlőtlenségek kritikája és az önkritikus megújulás sürgetése nem ellentétes gondolatok – mint ahogyan azok narratívái a hazai akadémiai diskurzusban gyakran megjelennek –, hanem az egyetlen, valódi változáshoz segítő dinamika két, egymással kölcsönösen összefüggő oldalát írják le.

Kulcsszavak: tudástermelés, nemzetköziesítés, globális egyenlőtlenségek, kutatás-értékelés, minőségbiztosítási rendszerek, Közép-Kelet-Európa, Magyarország

In this study, we formulate a critique of both 1) the central academic internationalization processes that reproduce global disparities and mostly ignore the general discrimination against peripheral and semi-peripheral regions, and 2) the non-transparent and often informal domestic academic assessment processes (contrasted to the good practices of the Spanish ANECA and the Polish IDUB), that impede the integration into the international research community, hinder the competitiveness of local HEIs, and render the carrier paths of individual, and especially young, researchers unpredictable. By combining these two critical perspectives, we argue that – although they often appear in domestic academic discourse as opposing narratives – criticism of global

* Levelező szerző: Demeter Márton, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
E-mail: demeter.marton@uni-nke.hu

inequalities and urging self-critical renewal are not contradictory notions, rather, they mark two interrelated sides of a single dynamic that helps bring about actual change.

Keywords: academic knowledge production, internationalization, global disparities, research assessment, quality assurance, CEE, Hungary

Bevezetés

Az akadémiai kutatás egyre gyorsuló ütemű nemzetköziesítése olyan komplex folyamat hatása, melynek tényezői között gazdasági, politikai és kommunikációs faktorokat éppúgy megalapítunk, mint szűkebb értelemben vett tudományos összetevőket. Az akadémiai mező globalizációjának kritikusai szerint a folyamat – a neoliberális gazdaságmodell működéséhez hasonlóan – növeli a geopolitikai különbségeket, és fenntartja a puha hatalmi viszonyok egyenlőtlenségeit. Ez a jelenség a tudástermelés világrendszerében az akadémiai hasznot – mely gazdasági és hatalmi haszonnal is jár – lefölöző centrális régiók megerősítése mellett részben kizsákmányolt félperifériákat és teljességgel kizsákmányolt perifériarégiókat hoz létre (Demeter 2020; Wallerstein 1991).

Az újabb kommunikációs technológiák robbanásszerűen induló és folyamatosan kiteljesedő fejlődése is fontos szerepet kapott a tudományos mező globalizációjában, ugyanis azokat a távolságokat, melyeket az online kommunikáció tényerése előtt csak jelentős anyagi források birtokában lehetett áthidalni, a digitális világ jelentősen lecsökkentette. Ezáltal mind a tudástermelés nemzetköziesülése, mind a tudományos eredmények publikációja jóval könnyebbé vált, mint az internet megjelenése előtt, noha természetesen a geopolitikai különbségek továbbra is jelentős szerepet játszanak (Cummings–Heeks–Huysman 2003). A tudományos eredmények közlésére több ezer szakmai folyóirat áll rendelkezésre, melyek szinte kivétel nélkül elérhetőek digitálisan is. A tudományos adatbázisok – mint a Scimago/Scopus és a Web of Science – tematikusan is tartalmazzák a hasonló profilú folyóiratokat, ezért egy-egy téma kutatói könnyűszerrel találnak nemzetközileg is látható publikációs platformot. Az indexált lapok döntő többsége néhány globális kiadóvállalat tulajdonában van, melyek a folyóiratoknak sztenderdizált honlapokat hoznak létre (Demeter–Istratii 2020). Ennek megfelelően a szerzők pontos képet kaphatnak arról, hogy az adott lap milyen típusú cikkeket vár, emellett beleolvashatnak számos, korábban közölt cikkbe is annak érdekében, hogy megítéljék saját kutatásuk relevanciáját a lap profiljához mérten.

Akár nagy lelkesedéssel, akár kritikai szemmel tekintünk az akadémiai kutatás és felsőoktatás globalizációjára, a nemzetköziesítés tényét kár lenne tagadni, s az ekképpen megvalósuló versenyhelyezethez valamiképpen igazodni szükséges. A legtöbb nyugat-európai országban a nemzetközi publikáció kötelező az egyetemi-kutatói munkakörök magasabb pozícióiban, s mindez összefügg azzal a ténnyel is, hogy a legnevesebb nemzetközi egyetemi rangsorok – mint a QS, a THE vagy az ARWU – az egyetem dolgozóinak nemzetközi publikációira kiemelt figyelmet fordítanak (Ianos–Petrisor 2020; Oancea 2019). Az angol Research Excellence Framework (REF) mellett talán a legfontosabb, nemzetközi kiválóságot értékelő keretrendszer közé tartozik a spanyol ANECA, ahol az egyetemi oktatói-kutatói értékeléseknél a nemzetközi cikkek publi-

kálására jelentős hangsúlyt helyeztek az egyetemi előmenetelben, illetve az utóbbi évek lengyel felsőoktatási és kutatási programja, az IDUB.

Kutatási kiválóság, nemzetközi trendek és sikeres programok: Az ANECA és az IDUB

Az ezredforduló nyomán az Európai Felsőoktatási Térség irányába tett lépés – melyet az oktatási minisztériumok 1999-ben a Bolognai folyamat keretein belül tűztek zászlajukra – a résztvevő országok felsőoktatási struktúráinak, gyakorlatainak és kultúrájának, valamint az azokat kormányzó oktatáspolitikáknak mélyreható átalakítását tette szükségessé. A felsőoktatás kormányzásának ezen új politikai paradigmája különös hangsúlyt fektetett a minőségbiztosítási és ösztönzésalapú mechanizmusokra (Dobbins–Knull 2014; Olsen 2007). Ennek eredményeképpen azon szabványok, melyek a tanítási, kutatási, valamint más felsőoktatási tevékenységek minőségét hivatottak értékelni, mára – habár különböző mértékben – a legtöbb európai országban megjelentek (Blackmur 2007), a szabályozás eljárásai pedig egy, az ösztönzésen és teljesítményértékelésen alapuló logikát látszanak követni. Ezen átalakulásban kiemelt szerep jut a minőségbiztosítási ügynökségeknek. A következőkben a spanyol ANECA és a lengyel IDUB minőségbiztosítási rendszereket, valamint azok regionális implementálásának módozatait mutatjuk be azzal a reménnyel, hogy ezen törekvések a hazai minőségbiztosítás előtt is jó gyakorlatként állhatnak.

A Spanyol Nemzeti Minőségértékelési és Akkreditációs Ügynökség (ANECA)

A Bolognai folyamat implementálása a spanyol oktatási rendszer alapvető reformjaival járt (Hernández-Pina 2014). A felsőoktatás merőben új rendszerét vezették be, mely különböző tanácsadói, értékelési, hitelesítési és akkreditációs folyamatok révén képes biztosítani a magas színvonalat és a folyamatos fejlődést. Ezen változások részeként 2002-ben megalakult az állami Spanyol Nemzeti Minőségértékelési és Akkreditáció Ügynökség (ANECA), amely felelős többek között számos értékelési, hitelesítési és akkreditációs folyamatért.

Ezek közé tartozik az oktatói értékeléseket és akkreditációt végző PEP és ACADEMIA eljárások, amelyek az egyetemi oktatói állásokra jelentkezők – többek közt törvényben előírt feltételeknek való – megfelelését ellenőrzi kötelező jelleggel. Előbbi a nem köztisztviselői (pl. szerződéses oktatók stb.), míg utóbbi a köztisztviselői oktatói pozíciókat és a habilitációs folyamatokat vizsgálja. A CNEI eljárás az egyetemi személyzet kutatói tevékenységét és produktivitását értékeli és a vonatkozó jogszabályok mentén javadalmazási kiegészítéseket határoz meg. Az oktatói/kutatói értékelésekben kiemelt figyelmet kap a publikációs teljesítmény, különös tekintettel az impaktfaktorral rendelkező cikkek száma. A kinevezett professzorok (*catedrático*) esetében hatévente történik a tudományos kibocsátás minőségének teljes körű értékelése (*sexenio*), és a fizetési kategóriákban való feljebb lépést a *sexenio* külső értékelése határozza meg (nem pedig az életkor, mint például a magyar rendszerben). Maga a professzori kinevezés is az ANECA külső, pozitív értékeléséhez kötött, nem az egyetem hatáskörébe tartozik. A *sexenio* benyújtásához hat év (innen az elnevezés) legjelentősebbnek tartott publikációját kell benyújtani, a publikációs tevékenység

(különös tekintettel az impaktfaktoros cikkekre) tehát az előléptetés legfontosabb feltétele.

Az ANECA programjait nem minden releváns ágens fogadta tárt karokkal. García-Juanatey és szerzőtársai emlékeztetnek, hogy az ANECA törekvéseivel szemben mutatott kezdeti ellenállás két fronton is megmutatkozott (*García-Juanatey–Jordana–Sancho 2019*). Egyik oldalról a már fennálló regionális minőségellenőrző ügynökségek az állami szervezet létrehozása által fenyegetve érezvén saját kompetenciájukat, a másik oldalról pedig az egyetemek – arra hivatkozva, hogy az új kontrolleljárások ütköznek az autonómia elveivel – formáltak erős véleményt (*Alonso-Martínez 2008*) az ANECA-val szemben. Ez utóbbi hangok kiváltképp felerősödtek a felsőoktatási programok és professzorok akkreditációs eljárásainak 2007-es reformjai nyomán, amikor is az ANECA kritériumrendszerének kötelező érvényű implementálása ezen területeken megtörtént (*Sebrek 2020*).

A kezdeti ellenállás ellenére – melyet tovább oldott, hogy a szervezet mind az egyetemekkel, mind a regionális minőségellenőrző ügynökségekkel viszonylag korán egy az együttműködésen és innováción alapuló sikeres párbeszédet alakított ki (*García-Juanatey–Jordana–Sancho 2019*) – az ANECA programjai jelentős és látható mértékben növelték az ország nemzetközi akadémiai láthatóságát. Moreno-Pulido és szerzőtársai a *Journal Citation Reports* (JCR) adatbázisaiban indexált spanyol társadalomtudományos folyóiratok számát elemezték az ANECA reformjainak fényében (*Moreno-Pulido et al. 2013*). Vizsgálatuk a regionális folyóiratok láthatóságának jelentős növekedését mutatta.

Masip (2014) a spanyol kommunikációkutatók nemzetközi láthatóságának vizsgálata során a fentiekhez nagyon hasonló trendeket talált. Bibliometrikus elemzése a nemzetközi *Social Sciences Citation Index* (SSCI) adatbázisában indexált kommunikáció-tudományi folyóiratokban megjelenő spanyol szerzők publikációs mintáit vizsgálta, és rámutatott, hogy a publikációs teljesítmény mindössze öt év alatt lényegesen megnövekedett. Míg 1994 és 2005 között a spanyol kommunikációkutatók 48 cikket publikáltak SSCI folyóiratokban, addig ez a szám a 2006 és 2010 által közrefogott négy évben 82-re emelkedett. Ez a növekedés egybeesik az ANECA bevezetésével, melynek kritériumrendszere egyértelmű előnyben részesíti az SSCI által is indexált, impaktfaktoros folyóiratokban történő publikációt. Ezen eredmények megerősítik, hogy a nemzetközi minőségi kritériumok alkalmazása a felsőoktatás és a kutatás minőségértékelési eljárásaiban – természetesen, a regionális akadémiai kultúra és jogi kontextus megfelelő figyelembevételével – a térség tudományos tevékenységének motiválását, versenyképességének és nemzetközi láthatóságának fejlesztését eredményezi.

IDUB. A lengyel „Kiválósági kezdeményezés – Kutatóegyetem” program

Az ezredfordulót követő első évtizedben a lengyel felsőoktatási rendszer – az olyan meghatározó jellemzői nyomán, mint a nem versenyképes kutatásfinanszírozási módok, az erősen kollegiális és kevésbé hatékony kormányzás, valamint a tudományos fokozatok és pozíciók bonyolult rendszere – a tudományos kutatást általánosan alulfinanszírozta, a kutatási küldetést pedig alulértékelté (*Kwiek 2021*). Az érkező reformok számos – a nemzetközi minőségi kritériumokat visszhangzó – kvantitatív és kutatás-orientált indikátort, valamint finanszírozási és értékelési eljárást vezettek be, aho-

gyan Lengyelország a „kutatás, mint küldetés privatizációjától annak deprivatizációja, deinstitutionalizálásától pedig az egyetemeken való reinstitucionalizálása felé fordult” (Kwiek 2021: 36).

A reformok első, Barbara Kudrycka minisztersége alatt bevezetett hulláma (2009–2011) a támogatások felosztását egy nemzeti kutatási ügynökség (NCN) létrehozásával segítette, mely a finanszírozást már közvetlenül kötötte nemzetközi kutatásértékelési és produktivitási mutatókhoz, ösztönözve a versenyképesség növelését. Fontos megjegyezni, hogy a szervezetet irányító testületek akadémián belülről való megválasztása révén az NCN az államtól független szervként jelenhetett meg, mely képes az egyes intézményeknek nagyobb autonómiát biztosítani, ugyanakkor nagyobb igényt is támaszt a kutatók elszámoltathatóságával kapcsolatban (Dobbins–Kneill 2014).

A reformok második hulláma (2016–2018; megvalósulás 2022-ig) – ahol a lengyel kutatói tevékenység nemzetköziesítésének hangsúlya mellett központi szerepet kapott a felsőoktatási rendszer differenciálása kutatás-, illetve oktatásorientált intézmények mentén – Jarosław Gowin oktatásügyi miniszter nevéhez kötődik. Ezek nyomán jelenleg az egyetemi struktúrák a kutatási diszciplínák újonnan meghatározott listája szerint alakulnak, az új doktori iskolákat a látható tudományos teljesítménnyel rendelkező intézményekben létesítik, új, 2022-ben érvénybe lépő kutatásértékelési rendszer épül a nemzetközi minőségi kritériumok közvetlen figyelembevételével, valamint létrehozták a „Kiválósági kezdeményezés – Kutatóegyetem” („Inicjatywa doskonałości – uczelnia badawcza”; röviden IDUB) kutatásösztönző programot (Ministerstwo Edukacji i Nauki, 2019).

Az IDUB 2020-tól 2026-ig tartó nemzeti programja – követve a kutatás- és oktatásorientáció strukturális differenciálására való törekvéseket – olyan lengyel egyetemek elsősorban financiai támogatását tűzte ki céljául, melyek a kutatóegyetem címet viselve képesek lehetnek Európa és a világ legjobb akadémiai kutatóközpontjaival sikeresen versenybe szállni (*Research in Poland*, n.d.). A felsőoktatási minisztérium programjának keretein belül történő támogatást 2019-ben ítélték oda tíz kutatásintenzív intézménynek. Minthogy az IDUB hét évre vonatkozó teljes finanszírozási kerete nagyjából 1 milliárd USD (Kwiek 2021), amely felett a benyújtott intézményi stratégiák és fejlesztési tervek alapján szabadon határoz, a nyertes intézmények jelentős pénzügyi támogatásban¹ részesülnek nemzetközi akadémiai láthatóságuk növelése érdekében. A pályázatok elbírálását a tudományok és a felsőoktatás területén elismert szakértők egy nemzetközi és diszciplinárisan diverzifikált csoportja végezte (*Research in Poland*, n.d.).

Belátható, hogy az ANECA és az IDUB által alkalmazott kritériumrendszerek, valamint minőségbiztosítási és kutatásösztönző folyamataik, melyek mindkét program esetén szorosan követik a nemzetközi minőségi kritériumokat és mutatókat, sikeresen képesek a regionális kutatás nemzetközi – mint nemzetközi adatbázisokon is mérhető – láthatóságát növelni mind egyéni és intézményi, mind pedig országos szinten, így – fenntartva egy regionális implementáció szükséges érzékenységet a közvetlen kulturális, gazdasági és politikai környezettel szemben – jó gyakorlatként szolgálhatnak a hazai felsőoktatás minőségbiztosítási és finanszírozási eljárásainak fejlesztéséhez is. Össze-

¹ Az IDUB a győztes intézményeken túl további tíz pályázó lengyel egyetemet (IDUB's second ten) kisebb támogatással ösztönöz a nemzetköziesítésre (*Research in Poland*, n.d.).

foglalásként az ANECA-hoz és az IDUB-hoz hasonló kutatási kiválóságon alapuló előmeneteli és finanszírozási rendszerek (Performance based research funding system, PRFS) néhány közös kritériumát foglaljuk össze (Hicks 2012; Kulczycki 2017) annak érdekében, hogy a hazai rendszerrel való párhuzamok és különbségek plasztikusabban látszódjanak.

- Az értékelés a kutatási eredményekre fókuszál, nem az értékelt kutatók diplomáira vagy oktatási gyakorlatukra.
- *Ex post* értékelés történik, tehát kizárólag a már lezárt és publikált kutatások kerülnek értékelésre, nem veszik figyelembe a jövőre vonatkozó kutatási terveket és ígéreteket.
- Egyedül a kutatási kimenetet értékeli (megjelent publikációk és tudományometriai jellemzők), és nem vesznek figyelembe olyan faktorokat, mint a PhD-hallgatók száma.
- Az értékelések eredményének következménye kell, hogy legyen mind az előléptetések, mind az állami támogatások szintjén; a következmények nem fakultatív jellegűek.
- Nemzeti szintűnek kell lenniük, nem alkalmazhatók egyetemi vagy intézeti önértékelések.

Ezekben a rendszerekben (természettudományokban kifejezetten, de még társadalomtudományokban is) a tudományos kibocsátás és a mérhető tudományos hatás többet számít, mint olyan más tényezők, mint a diplomák minősége, tudományos szervezetekben való tagságok, konferenciameghívások, illetve a tudománynpszerűsítés. A kutatási teljesítmény értékelésében a megjelent publikációkat erősen súlyozzák, a nemzetközi folyóiratcikkek többet érnek, mint a hazaiak, a legtöbb pontot pedig az indexált (WoS impaktfaktoros vagy Scopus SJR értékkel rendelkező) folyóiratokban publikált cikkek jelentik. Az indexált cikkekben belül is kiemelt pontot érnek a legerősebb lapokban (Q1 kvartilis) publikált cikkek, az ezekre adott pontok többszöröse lehetnek a nemzetközi monográfiákért járó pontoknak. Könyvfejezetekre és szerkesztett művekre elenyésző számú pontot lehet kapni (Kulczycki 2017).

Magyar egyetemi és kutatási elképzelések: nemzetköziesítés és/vagy bezárkózás?

Első látásra azt gondolhatnánk, hogy a magyar rendszerben is létezik a PRFS-hez hasonló értékelési mechanizmus, ez azonban jelenleg még nincs így. Bár a felsőoktatási törvény előír nemzetközi kiválóságot már az egyetemi docens szintjén is, ez azonban nincs definiálva, és kötelező érvénnyel sem rendelkezik, mint az a PRFS esetében szükséges. Az első olyan akadémiai mérföldkő, amely konkrét központosított (egyetemtől független) kritériumrendszert alkalmaz, az egyetemi tanári pályázathoz (vagyis az elérhető legmagasabb akadémiai pozícióhoz) kötődik. A MAB a minősítéshez a PRFS rendszerben használt presztízsmutatókat veszi figyelembe (Scimago/Scopus kvartiliesek) mind a publikációs produktivitás, mind a tudományos hatás (citációk) kalkulációjánál. Ez a rendszer azonban jelenleg igen korlátos, hiszen először is, az egyetemi tanári értékelésnél publikációs kiválóságért kapható pontok csak a teljesítményértékelés 25%-át (a 200-ból 50 pontot) fedik le, másrészt a MAB- véleményezésnek nincs kötelező ereje. Empirikus eredmények azt mutatják, hogy a kinevezett egyetemi tanárok jelentős része – bizonyos szakterületeken, különösen társadalomtudományokban akár döntő része vagy egyenesen száz százaléka – pro forma nem teljesíti a MAB publikációs kri-

tériumait (*Sasvári–Urbanovics 2019*). A kutatásfinanszírozás területén is találhatunk látszólag PRFS-kompatibilis hazai példát, mégpedig az OTKA pályázatok kapcsán, ahol a legutóbbi időben a tudománymetria.com elnevezésű program használatát javasolták. A program első verziója szinte tökéletesen megfelelt a legtöbb PRFS-elvárásnak, azonban – specifikusan a társadalom- és bölcsészettudományok területén – a kutatói közösség lobbitevékenységének következtében a presztízsfaktorok (vagyis azoknak az újságoknak a Scimago-rangsorok betöltött pozíciója, ahol a szerzők publikálnak) kikerültek az értékelésből. Érdemes megjegyezni, hogy a kutatói közösség villámgyorsan reagált a nemzetköziesítési törekvésekre, hiszen a tudománymetria.com első megjelenésétől (2020. november) számított egy hónapon belül, vagyis legelső módosításként kerültek ki a presztízsfaktorok, illetve maga a nemzetközi publikációs kritérium is az értékelésből az MTA I. és II. bizottságához tartozó kutatók esetében (korábban a IX. osztály is érintett volt ebben, de oda 2021 júliusában visszakerültek a presztízsfaktorok). Ennek következtében ezeken a területeken praktikusán bármilyen publikáció – legyen az egy vezető nemzetközi folyóiratban megjelent cikk vagy egy, az MTMT-be tudományos műként feltöltött magyar nyelvű, lektorálatlan iromány egy intézeti honlapon – azonos pontot ér. Másrészről pedig – hasonlóan a MAB egyetemi tanári véleményezéshez – empirikusan látszik, hogy a tudománymetria.com által kalkulált pontszámoknak nincs semmiféle kötelező ereje, a pontokat – ha akarják – tájékozódás gyanánt megnézhetik a bírálók: ez minden.

A magyar rendszer esetében tehát világosan látszanak a nemzetköziesítés érdekében tett közelítések a PRFS irányába, de azt is látjuk, hogy e törekvések ellen komoly ellenállás tapasztalható, az adatok szerint nem utolsósorban azért, mert – elsősorban a társadalom- és humán tudományokban – épp a legmagasabb pozíciókban lévők nem tudnának megfelelni egy PRFS-alapú kritériumrendszernek. Ennek megfelelően egyfelől kemény lobbitevékenység folyik a PRFS-rendszerek bevezetése ellen, másfelől jelen pillanatban, ahol létezik is ilyen rendszer, az könnyen megkerülhető, s így jelentősége megkérdőjelezhető.

A PRFS-el szembeni ellenállás mögött méltányolható jellegzetességek is állnak, hiszen, különösen az ideológiailag telítettebb társadalomtudományokban, az idősebb generációk tagjainak, akik jelenleg szenior pozíciókat foglalnak el, a szocializmus elzárkózó politikájának következtében sokkal kevesebb lehetőségük volt a nemzetközi láthatóságuk növelésére. Ekképpen a pozíciókat nemzetközi kiválósághoz kötő keretrendszerek bevezetése nagy mértékben csökkentené befolyásukat. Talán nem függetlenül a hatalmi pozíciók feltételétől, kialakulnak és széles körben terjednek azok a narratívák, melyek mentén a nemzetközi sztenderdek létjogosultsága kétségbe vonható.

Hazai kontextusban tipikusan ilyen az a narratíva, mely szerint magyar társadalomtudósnak magyar témákkal kell foglalkoznia, s ezek nem tudnak megjeleníteni nemzetközi lapokban. Ennek következtében a nemzetközi kiválóság nem lehet jelentős kritérium a kutatásértékelés során, annak inkább – az egyébként nehezen definiálható – minőségi kritériumokon kellene alapulniuk. Mindazonáltal ezzel az érveléssel szemben számos kritikát fogalmazhatunk meg.

Először is, amennyiben lehetetlen lenne nemzeti témájú tudományos kutatást nemzetközi szinten publikálni, akkor ez minden országra vonatkozna, ennek megfelelően nemzetközi szinten csupán a jelentős lélekszámmal és/vagy politikai befolyással rendelkező regionális témák jelenhetnének meg. Ez azonban a jelek szerint nincs így, hiszen

számos kis lélekszámú nemzet jelentősen nagyobb publikációs kimenettel rendelkezik a mienknél, s ezek között számos regionális, kelet-európai ország is megtalálható (ld. a Scimago Country Ranking számításait). Másodszor, egy objektív kritériumokban (mint amilyen a tudománymetria) szegény értékelési rendszer könnyen terelheti a szubjektivitást, rosszabb esetben a nepotizmus irányába a folyamatokat, melyre mind társadalmi (Böröcz 2000), mind szűkebb értelemben akadémiai (Havas–Fáber 2020) példák is láthatóak. Harmadszor, a metrikákon alapuló keretrendszerek ellenzői mind ez ideig nem álltak elő észszerű kvalitatív alternatívával, hiszen – elvi szinten – néhány ember munkássága értékelhető lenne az általuk publikált cikkek független szakértők bevonásával történő, értő elemzésével, ez azonban olyan jelentős humán erőforrással járna nagyszámú kutató esetében, hogy erre nem találunk sok példát még gazdaságilag és akadémiai kultúrájukban fejlett országokban sem. Negyedszer, mivel a nemzetközi értékelő rendszerek – ideértve nemcsak az egyetemi rangsorokat (THE, QS, ARWU), de a forráselosztó szervezeteket is, mint amilyen például az ERC – nagy hangsúlyt fektetnek a kutatók nemzetközi láthatóságára, ezek a kritériumok érvényesülnek a minősítésekben, akár tetszik ez az egyes országoknak és az ott dolgozó kutatóknak, akár nem. Ennek értelmében a nemzetközi sztenderdekkel szembeni ésszerűtlen kritika és az alkalmazással szembeni ellenállás kizárólag izolációhoz vezethet, amely már középtávon is súlyos következményekkel járhat egy ország tudományos láthatóságára nézve. Nem meglepő tehát, hogy a nemzetköziesítés irányába tartó reformoknak előbb-utóbb policy szinten kell megjeleníteniük annak érdekében, hogy a kutatók egy részének – adott esetben nagy részének – érthető személyes ellenállása ellenére végre lehessen őket hajtani, mint az történt Spanyolországban, illetve részben Lengyelországban.

Az idézettségi mérőszámok mindenhatóságába vetett hit azonban eleve számos veszéllyel jár, mivel rengeteg torzító tényező szól az ellen, hogy a tudományos teljesítmény valós értékmérőjeként merjünk rájuk tekinteni. Egy ideális világban minden tudományos publikáció érdeme szerinti figyelmet kapna (Wu–Wolfram 2011), a valóságban azonban gyakran fontosabbnak bizonyul, hogy a szerző melyik intézményhez kötődik, ott mekkora a tanszék létszáma, milyen ott a publikációs aktivitás – és így annak esélye, hogy a kollégák előzékenyen idézik egymás munkáit –, milyen az adott intézmény elismertsége, geopolitikai elhelyezkedése. És akkor még nem is említettük a Máté-hatást, azaz a presztízs felhalmozódásának jelenségét, amelynek következtében a szerző korábban megszerzett reputációja a cikk tudományos értékét meghaladó mértékben növeli az idézettséget, vagy a Matilda-hatást, amely a kutató neme alapján torzítja a tudományos teljesítmény értékelését valamennyi mért területen a nők hátrányára (Knobloch–Westerwick 2013).

Tudományos karrierutak és kritériumaik

A hazai egyetemi karrierutak feltételrendszerét bemutató tanulmányok elsősorban az egyetemi oktatók előmeneteli struktúrájával, lehetőségeivel foglalkoznak, és kevesebb figyelmet kapnak a korai kutatói karrierben elvárt kritériumok, szakmai teljesítmények. A magyar tudományos, ún. „soklépcsős formalizált piramis modell” (Sasvári–Urbanics 2021) első meghatározó szintje a PhD, illetve a művészetek terén az ezzel egyenértékű DLA. Csakhogy a fiatal tudósjelöltek többsége már ezen az első lépcsőfokon beleesik az élet egyéb területein is megfigyelhető „pályakezdési csapdába”, azaz ahhoz, hogy rangos

kutatási, publikálási lehetőségekhez jussanak, már előtte fel kell mutatniuk impozáns kutatási és publikálási eredményeket (ahogyan a pályakezdőktől is irreális szakmai tapasztalatokat várnának el a munkaadók). Működőképes mentorálási rendszer és célzottan nekik szóló lehetőségek hiányában a fiatalok tudományos karrierkilátásai esetlegesen.

A soklépcsős formalizált modell egyetemi előmeneteli rendszerét három típusba lehet sorolni (Kochen–Himmel 2000), amelyek leginkább az előmeneteli elvárások nehézségi fokában különböznek egymástól, illetve abban, hogy a folyamat mely pontjára fektetik a legnagyobb hangsúlyt. Az első modell leginkább a szabályozás hiányával írható le: gyakorlatilag nem létezik deklarált előmeneteli rendszer (idetartozik például Izrael vagy Olaszország). A második modellben viszonylag kevés lépcsővel lehet eljutni a teljes professzori címhez, miközben a legnagyobb hangsúly a PhD-tézisen, valamint a kutatási és publikációs teljesítményen van. A legtöbb európai ország ezt a modellt követi (pl. Hollandia, Lengyelország, Svédország és az Egyesült Királyság). A harmadik típusba a teljes körű, soklépcsős formalizált előmeneteli rendszer tartozik, amelyben különösen nagy a habilitáció jelentősége, és az oktatási tapasztalat is fontos szerepet játszik a kutatási és publikációs aktivitás mellett. Például Ausztria, Csehország, Finnország, Németország, Magyarország sorolható ide (Sasvári–Bakacsi–Urbanics 2021).

A többek által is ideálisnak tartott svéd rendszer a második típusba tartozik, a PhD-képzésre helyezi a hangsúlyt, és ezen időszak teljesítményét ösztönzi egy szigorúbb követelményrendszer kidolgozásával (Lindahl–Colliander–Danell 2020). De nem pusztán annyit tesz, hogy „megköveteli” a teljesítményt; emellett megteremti annak intézményi és pénzügyi kereteit is, hogy a fiatal tudósok a doktori tanulmányaik ideje alatt egyáltalán hozzáférjenek kutatási és publikációs lehetőségekhez. A svédországi, ún. kiválósági programok középpontjában a legígéretesebb fiatal kutatók azonosítása áll, és komoly erőforrásokat rendelnek az ebbe a csoportba tartozók szakmai előmenetelének támogatásához (Hallonsten–Hugander 2014). A svéd doktoranduszképzés annyiban speciális, hogy a PhD-hallgatók minimum 4 évig garantáltan az egyetem alkalmazásában állnak, és becsatlakozhatnak kutatásokba, kutatói teamekbe (Hendrik 2020). A doktori tanulmányuk során elvárt a preferált folyóiratokban való publikálás, sőt kritériumként is előírják (Mason 2018), valamint a doktoranduszok publikációs eredményeit egyre inkább figyelembe veszik a munkaerőpiac kiválasztási folyamataiban is.

A nemzetközi trendekkel és a világszerte egyeduralgoddá váló ranking paradigmával összhangban a magyar doktori képzésben is elmozdulás történt a publikációs elvárások területén. A publikációs előmeneteli követelmények szigorúbbak lettek, ezzel a publikációs teljesítményre hárulhat a feladat, hogy megteremtse a reputáció alapjait. Míg korábban nem volt követelmény, hogy a doktori iskolába felvételiző már rendelkezzen rangosabb hazai és/vagy nemzetközi folyóiratban publikációval, addig mára egyes helyeken nem csupán előnyt jelent az igazolt tudományos vagy szakmai eredmény,² de találunk olyan programokat is, ahol elvárt a felvételiző publikációs jegyzékének felsorolása.³ Az elvárások azonban nem egységesek sem tudományterületen, sem akár egyazon képzésen belül, ahogy az a többi kinevezési struktúrában is megfigyelhető.

Amennyiben valóban az az aktuális cél, hogy a magyar felsőoktatási rendszer is becsatlakozzon a globális publikációs versenybe, és az élen járó privilegizált egyetemek mellett

² <https://mmttdi.sze.hu/downloadmanager/details/id/36929/m/1584> [Letöltve: 2022. 03. 22.]

³ <https://www.btk.elte.hu/phd/felveteli> [Letöltve: 2022. 03. 22.]

pozícióba emeljük a magyar tudományos szcénát; amennyiben maguk az egyetemek is hajlandóak vagy képesek ennek mindent alárendelni, és kiszolgálni a felsőoktatásban eluralkodó új, piacorientált, menedzseri kultúrát, akkor elsőként a folyamat kezdőpontjára kell koncentrálniuk. A tudományos életbe frissen belépőket kell segíteniük abban, hogy képesek legyenek megvívni ezt a harcot: egységesebbé kell alakítani a doktori képzéseket, létrehozni mentorprogramokat, itthoni és nemzetközi partnerkapcsolatok kiépítésével erősíteni a kapcsolati hálót, a publikációs és kutatási lehetőségek kialakításával versenyképes tudományos bázist biztosítani és hosszú távon finanszírozni azt.

Nemzetköziesítési deficit vs. globális egyenlőtlenségek

A mindössze két évtizedes múltra visszatekintő egyetem-rangsorolási iparág mára uralkodó paradigmává vált szinte az egész világon annak ellenére, hogy társadalomkutatók számos negatív, torzító hatására hívták fel a figyelmet (*Érdi 2020*). Amellett, hogy egy idegen, piacorientált menedzser szemléletet kényszerít rá a tudomány, az oktatás és a tudástermelés világára, erősíti a társadalmi kirekesztést és egyenlőtlenségeket (*Demeter 2020*). A rangsorparadigma uralmát jól jelzi a mára szinte mindenhol tetten érhető megfelelési kényszer, az oktatáspolitikai intézkedések, reformok hosszú sora. E reformok ugyanakkor részben jótékony hatásúak is, amennyiben lebontják a régi, elavult struktúrákat: modern minőségbiztosítási rendszereket vezetnek be, racionalizálják, teljesítményhez kötik a kutatásfinanszírozást, ösztönzik az intézmények együttműködését, a publikálást, a nemzetközi láthatóságot. A relatíve sikeres lengyel és a spanyol példa jól szemlélteti ezeket az előnyös hatásokat, ugyanakkor azt is jelzik, hogy ennek az átalakulásnak mindig ára van, az eredmények érdekében komoly áldozatokat kell hozni – és mindig lesznek veszteségek.

Ebben a tanulmányban kritika tárgyává tettük a globális egyenlőtlenségek újratermelését eredményező centrális akadémiai nemzetköziesítést, amely nincs tekintettel egyes földrajzi régiók hátrányos megkülönböztetésére. Ugyanakkor a hazai akadémiai minősítési rendszereket – spanyol és lengyel „jó gyakorlat” kontrasztjában – szintén kritika tárgyává tettük, amennyiben azok a rendszerben lévő instabilitás, átláthatatlanság és az informalitások túlzott szerepének következtében akadályozzák a nemzetközi kutatási közösségbe történő szerves integrációt, a felsőoktatási intézmények nemzetközi versenyképességét, és kiszámíthatatlanná tehetik az egyéni kutatók életútját. A két kritikai perspektíva közötti látszólagos ellentmondást azonban könnyen feloldhatjuk, ha feltételezzük, hogy az egészség – mind a nemzetközi strukturális torzításokat, mind a regionális informalitásokat ellensúlyozni próbáló – felfogás is megvalósítható. Ebben a felfogásban a hátrányos helyzetű – jelesül a hazai – ágensek minden tőlük telhetőt meg kell, hogy tegyenek a nemzetközi láthatóságért, rá kell magukat helyezniük a térképre, máskülönben kritikai hangjuk nem jut el a nemzetközi szereplőkhöz. Nem lehet a pálya széléről kiabálva valódi változásokat kezdeményezni: a rátermettséget, az azonos minőség létrehozására való – vagy épp azt túlszárnyaló – képességet először is fel kell mutatni. A globális hegemoniák elleni felszólalás véleményünk szerint pusztán ebből a pozícióból érvényes, és csak innen lehet sikeres is. Egyszerre kell feltárni saját belső akadémiai rendszerünk hiányosságait és a nemzetközi akadémiai rendszer strukturális problémáit. Konkrét javaslatokat kell kidolgozni mindkét irányban a reformok tekintetében, és a hazai és nemzetközi kritika kétélű kardjával kell kivívni a változásokat is.

Ha a periférián hiányzik az önkritika és a fejlődési hajlandóság, féltő, hogy a nemzetközi centrum felőli kritika, mely szerint a perifériarégiók alacsonyabb szintű tudományos munkát végeznek, igazolást nyer, tovább erősítve ezt a narratívát. Ennek fényében tehát úgy gondoljuk, hogy a globális egyenlőtlenségek kritikája és az önkritikus megújulás sürgetése nem egymásnak ellentmondó törekvések, hanem az egyetlen, valódi változás-hoz segítő dinamika két, egymással kölcsönösen összefüggő oldalát írják le.

IRODALOM

- Agencia Nacional de Evaluación de la Calidad y Acreditación (ANECA) (n.d.) Retrieved from <http://www.aneca.es/eng/ANECA/>
- ALONSO-MARTÍNEZ, C. B. (2008, June 8) Sí a Bolonia, pero no así. *El País*. https://elpais.com/diario/2008/06/09/educacion/1212962402_850215.html
- BLACKMUR, D. (2007) The public regulation of higher education qualities: Rationale, processes, and outcomes. In: *Quality Assurance in Higher Education*. Dordrecht, Springer. pp. 15–45.
- BÖRÖCZ, J. (2000) Informality rules. *East European Politics and Societies*, Vol. 14. No. 2. pp. 348–380.
- CUMMINGS, S., HEEKS, R. & HUYSMAN, M. (2003) Knowledge and learning in online communities in development: A social capital perspective. *Development Informatics Working Paper Series*, Paper No. 16.
- DEMETER, M. (2020) *Academic Knowledge Production and the Global South. Questioning Inequality and Under-Representation*. London, Palgrave.
- DEMETER, M. & ISTRATII, R. (2020) Scrutinizing what Open Access Journals mean for Global Inequalities. *Publishing Research Quarterly*, Vol. 36. pp. 505–522.
- DOBBINS, M. & KNILL, C. (2014) *Higher Education Governance and Policy Change in Western Europe*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- ÉRDI, P. (2020) *Ranking. The Unwritten Rules of the Social Game We All Play*. Oxford, Oxford University Press.
- GARCÍA-JUANATEY, A., JORDANA, J. & SANCHO, D. (2019) Multi-level governance in quality assurance in Spain: The case of the National Agency for Quality Assessment and Accreditation (ANECA). *5th International Conference on Higher Education Advances (HEAD'19)*, 1–8. <https://doi.org/10.4995/HEAD19.2019.9285>
- HALLONSTEN, O. & HUGANDER, O. (2014) Supporting 'future research leaders' in Sweden: Institutional isomorphism and inadvertent funding agglomeration. *Research Evaluation*, Vol. 23. No. 3. pp. 249–260. <https://doi.org/10.1093/reseval/rvu009>
- HAVAS, Á. & FÁBER, Á. (2020) The rise of heteronomous academia on the EU's borderlands. LeftEast, August 19, 2020. https://www.criticatac.ro/lefteast/heteronomous-academia-eu-borderlands/#_edn14
- HENDRIK, P. VAN D. (2020) How the publish-or-perish principle divides a science: The case of economists. *Scientometrics* (IF3.238) <https://doi.org/10.1007/s11192-020-03786-x>
- HERNÁNDEZ-PINA, F. (2014) Evaluación y acreditación del profesorado, programas e instituciones educativas. *Revista Electrónica Interuniversitaria de Formación del Profesorado*, Vol. 17. No. 1. pp. 15–32. <http://dx.doi.org/10.6018/reifop.17.1.198821>
- HICKS, D. (2012) Performance-based university research funding systems. *Research Policy*, Vol. 41. No. 2. pp. 251–261.

- IANOȘ, I. & PETRIȘOR, A. I. (2020) An overview of the dynamics of relative research performance in Central-Eastern Europe using a ranking-based analysis derived from SCImago Data. *Publications, MDPI*, Vol. 8. No. 3. paper 36. <https://doi.org/10.3390/publications8030036>
- KNOBLOCH-WESTERWICK, S., GLYNN, CARROLL J. & HUGE, M. (2013) The Matilda Effect in science communication: An Experiment on gender bias in publication quality perceptions and collaboration interest. *Science Communication*, Vol. 35. No. 5. pp. 603–625. <https://doi.org/10.1177/1075547012472684>
- KOCHEN, M. M. & HIMMEL, W. (2000) Academic careers in general practice: Scientific requirements in Europe. *European Journal of General Practice*, Vol. 6. No. 2. pp. 62–65.
- KULCZYCKI, E. (2017) Assessing publications through a bibliometric indicator: The case of comprehensive evaluation of scientific units in Poland. *Research Evaluation*, Vol. 26. No. 1. pp. 41–52.
- KWIEK, M. (2021) Poland: A decade of reforms (2010–2020). *International Higher Education*, Vol. 16. No. 18. pp. 36–38. <https://doi.org/10.36197/IHE.2021.106.18>
- LINDAHL, J., COLLIANDER, C. & DANELL, R. (2020) Early career performance and its correlation with gender and publication output during doctoral education. *Scientometrics*, Vol. 122. pp. 309–330.
- MASIP, P. (2014) Impact of assessment criteria on publication behaviour: The case of communication research in Spain. *Information Research-an International Electronic Journal*, Vol. 19. No. 2. paper 613.
- MASON, S. (2018) Publications in the doctoral thesis: Challenges for doctoral candidates, supervisors, examiners and administrators. *Higher Education Research and Development*, Vol. 37. No. 6. pp. 1231–1244. <https://doi.org/10.1080/07294360.2018.1462307>
- Ministerstwo Edukacji i Nauki. (2019) Program „Inicjatywa doskonałości – uczelnia badawcza”. Portal Gov.pl. Retrieved February 8, 2022, from <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/program-inicjatywa-doskonalosci-uczelnia-badawcza>
- MORENO-PULIDO, A., LÓPEZ-GONZÁLEZ, M. Á., RUBIO-GARAY, F., SAÚL, L. Á. & SÁNCHEZ-ELVIRA-PANIAGUA, Á. (2013) Evolución de las revistas españolas de Ciencias Sociales en el *Journal Citation Reports* (2006–2010) y su valoración como indicio de calidad en la normativa evaluadora española. *Revista española de Documentación Científica*, Vol. 36. No. 3. e014. <https://doi.org/10.3989/redc.2013.3.987>
- OANCEA, A. (2019) Research governance and the future(s) of research assessment. *Palgrave Communications*, Vol. 5. Article number 27. <https://doi.org/10.1057/s41599-018-0213-6>
- OLSEN, J. P. (2007) The institutional dynamics of the European University. In: P. MAASSEN & J. P. OLSEN (eds) *University Dynamics and European Integration*. Dordrecht, Springer. pp. 25–54.
- POPP J. (2019) Publikáljunk vagy habilitáljunk? *Statisztikai Szemle*, Vol. 97. No. 5. pp. 490–497.
- Research in Poland. (n.d.) Initiative of Excellence – Research University. Retrieved October 20, 2021, from <https://researchinpoland.org/initiative-of-excellence-research-university/>
- SASVÁRI P., BAKACSI Gy. & URBANICS A. (2021) Az egyetemi előmenetel és a publikációs teljesítmény kapcsolata. *Magyar Tudomány*, Vol. 182. pp. 806–822.
- SASVÁRI P. & URBANOVICS A. (2019) Merre tovább egyetemi tanárok, avagy az új publikációs minimum aspektusai a társadalomtudományban. In: *Újítások és újdonságok. Sozial und Wirtschafts Forschungsgruppe*, Grosspetersdorf. pp. 5–30.
- SASVÁRI P. & URBANICS A. (2021) Előmeneteli minimumkövetelmények a társadalomtudományban. *Könyvtár- és Információtudományi Szakfolyóirat*, Vol. 68. pp. 12–24.

- SEBREK Sz. (2020). A magyar gazdasági felsőoktatás egy nyugati doktori fokozattal rendelkező itthon oktató nézőpontjából – kitörési pontok beazonosítása és egy lehetséges cselekvési terv. *Vezetéstudomány*, Vol. 51. No. 4. pp. 51–62.
- Scientometrics of Hungarian Researchers – Tudománymetria.com. <https://www.scientometrics.org/>
- SIWINSKI, W. & BILANOW, K. (2021, September 4). Ambitious universities are testing a federation model. *University World News*. Retrieved from <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20210903120559532>
- URBANOVICS A. & SASAVÁRI P. (2020) Sikeres egyetemek, népszerű kutatási témák? A SciVal tématerületi besorolásának jelentősége a nemzetközi tudományos publikálásban. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, Vol. 67. No. 2. pp. 78–92.
- The Economist (2020, August 29) How France created a university to rival MIT. <https://www.economist.com/europe/2020/08/29/how-france-created-a-university-to-rival-mit>
- WALLERSTEIN, I. (1991) *Geopolitics and Geoculture*. Cambridge, Cambridge University Press.
- WESTERHEIJDEN, D. F. (2007) States and Europe and quality of higher education. In: D. F. WESTERHEIJDEN, B. STENSAKER & M. J. ROSA (eds) *Quality Assurance in Higher Education*. Dordrecht, Springer. pp. 73–95.
- WU, Q. & WOLFRAM, D. (2011) The influence of effects and phenomena on citations: A comparative analysis of four citation perspectives. *Scientometrics*, Vol. 89. No. 1. Article 245. <https://doi.org/10.1007/s11192-011-0456-0>